Т.М.Попова (Одеса)

ІСТОРІОГРАФІЯ В ДИСЦИПЛІНАРНОМУ СІМЕЙСТВІ ІСТОРИЧНИХ НАУК

Процес диференціації наукового знання приводить до того, що фундаментальні науки з часом перетворюються в "дисциплінарні сімейства" — мегадисципліни. Вивчення цього процесу висуває ряд проблем: якою є структура "сімейств", чи можна виділити типологію їх формування, чи єдині закономірності складання дисциплінарних сімейств, якими факторами обумовлений процес виділення нових дисциплін, яке їх співвідношення в "сімействі" і яка їх дисциплінарна функціональність щодо родової науки, один до одного і т.д. Ці проблеми мають не тільки академічний інтерес, але їх соціальний аспект пов'язаний з конкретною політикою в галузі науки взагалі, із статусом кожної з наукових дисциплін і перспективами їх розвитку.

Проблема дисциплінарності стала предметом спеціальних досліджень на рубежі 1960—1970-х років і ввійшла в ареал наукознавчих досліджень як самостійний дослідницький напрям, що включає в себе як емпіричні, так і теоретичні розробки різних аспектів дисциплін, в тому числі й дисциплінарну історію.[1] При цьому в більшій мірі вивчення поширювалося на сферу природно-наукового знання, що пов'язано з традицією становлення філософії та історії науки, яка склалася. В меншій мірі проблема дисциплінарності торкнулася гуманітаристики. Історична наука як дисциплінарне сімейство ще чекає свого багатомірного аналізу, тим більше, що накопичено певний досвід емпіричних досліджень у цій галузі і створені перші теоретичні онтології ряду дисциплін історичного профілю.[2]

До дисциплінарного сімейства історичних наук входить й історіографія.[3] Ще "вчора", маючи високий

"соціальний статус", історіографія нині як наукова дисципліна переживає кризу: ставиться під сумнів її дисциплінарна самостійність, скорочується чисельність професіоналів-історіографів, звужується інфраструктура, розпливається самоназва.[4] Як відомо, термін "історіографія" багатозначний. Його застосування з XVIII ст. починалось як визначення самої історичної науки. Друге найбільш поширене його вживання означало сукупність праць з якої-небудь конкретно-історичної проблеми (т.з. проблемна історіографія). З 1960-х років утвердилося нове значення цього терміна: історіографією почали називати спеціальну історичну дисципліну, яка вивчає власне історію історичної науки. З цього часу термін "історіографія" в значенні наукової дисципліни твердо ввійшов в історичну літературу. Ним почали оперувати В.І.Астахов, В.Є.Іллерицький, М.В.Нєчкіна, А.В.Санцевич, В.Г.Сарбей, А.М.Сахаров, Л.В.Черепнін, Ф.П.Шевченко та багато інших учених, яких по праву можна назвати корифеями історіографічної науки.

1960—1980-і роки — це період "історіографічного буму" в радянській історичній науці. В цей час завершується інституціоналізація історіографії на когнітивному і соціокультурному рівнях. Історіографія набуває "дисциплінарного образу" з усіма атрибутами, характерними для наукової дисципліни: оформилося співтовариство історіографів, в середовищі яких визначився консенсус у розумінні головних сегментів історіографічних знань; відбулося становлення самостійної інфраструктури історіографічної науки (кафедри, відділи в академічних інститутах, проблемні ради, систематичні видання, конференції тощо), найважливішим компонентом якої стала підготовка фахівців-історіографів; склалася комунікативна система та ін. Історіографія стала "престижною" в співтоваристві істориків,

що багато в чому визначило "політику" у відношенні цієї дисципліни з боку вищих наукових та освітніх інстанцій.

Разом з тим властива для цього періоду активна розробка теоретико-методологічних проблем історіографії (дискусії, які не припиняються, незважаючи на наявність вже "офіційної" — учбової літератури, міністерських програм та ін., про предмет, структуру історіографічного аналізу, історіографічний факт і джерело, періодизацію історії історичної науки, зміст університетського курсу тощо) та її результати не стали "надбанням" основної маси істориків, не відбулося трансляції реальних досягнень теоретичного осмислення історіографічних проблем у менталітет фахівців інших галузей історичних знань. Історіографія багато в чому набула "елітарного" характеру: розуміння її теоретичних аспектів стало прерогативою незначної (по відношенню до всього співтовариства радянських істориків) кількості учасників деякого комунікативного поля. Зрештою, це явище закономірне для розвитку будь-якої нової наукової галузі, а факт включення досягнень "переднього краю" науки в її "жорстке ядро" завжди детермінований цілим рядом факторів і має "своє обличчя" в межах становлення конкретних дисциплін.

Серед факторів, які загальмували процес включення новітніх досягнень історіографічної науки в науково-дидактичну хрестоматію професіоналів, — не тільки фактор часу (тому що закінчилась одна епоха і почався перехід до нової), а й ті характерні атрибути моделі "радянської науки" в цілому, які багато в чому обумовили її кризу: жорстока нормативність науково-дидактичного процесу, "розрив" когнітивної і дидактичної сторони науки, квазіактуалізація науково-дослідницької проблематики, відомчі бар'єри на міждисциплінарному та внутрішньодисциплінарному рівнях тощо. В історіографії це проявилося в тому, що досягнення, наприклад, наукознавства та інших рефлексивних галу-

зей наукових знань не вводились практично (за виключенням незначної кількості авторів) в контекст історіографічних досліджень; "закриті теми", "критика буржуазної і буржуазно-націоналістичної історіографії" як категоричний імператив діяльності істориків будь-якого рівня, "келейність" розділів і напрямів самої історіографії, "муміфізація" офіційної, закріпленої в учбовій літературі та інших виданнях, які регламентують історичне мислення, концепції історіографічного процесу та ін. призводили до схоластичності, штампів, перетворювали "захопленість" історіографічною тематикою в "данину моді" і в результаті сприяли загальній стагнації.

"Оголошена", нарешті, криза радянської історичної науки викликала в значної кількості професійних істориків нігілізм до історіографії як методологічної дисципліни. Його дискурс знайшов своє вираження в схемі: якщо історіографія як історія історичної науки не змогла виконати свого призначення, тобто в результаті аналізу останньої — "запобігти" її кризі, виходячи з цього, потрібно констатувати функціональну девальвацію цієї наукової дисципліни! Ця поверхнева логіка дала свою проекцію в першу чергу в дидактичному процесі: хвиля дилетантизму і войовничого непрофесіоналізму заполонили і школу, і вузи. Спекулятивні побудови швидкодозрілих "концептуалістів" зі сторінок публіцистичних (і, на жаль, багатьох наукових) видань адепти "перебудови" переносили в голови своїх підопічних, відлучаючи їх від культури наукової роботи і наукового мислення.

Одночасно чулись і тверезі голоси, які нагадували, що вихід історичної науки з кризи веде через переосмислення її історії. Значна кількість учених на рубежі 1980—1990 років згадувала слова В.І.Вернадського про те, що в моменти перелому наукової свідомості людства саме історія науки є "зброєю

досягнення нового".[5] Конференції, які пройшли на початку 1990-х років в Україні і Росії з проблем методології та історії науки, університетської історичної освіти й ін., сприяли визначенню плідної методологічної орієнтації в співтоваристві істориків "посткомуністичної" епохи.

Розпад СРСР і утворення незалежних держав закономірно привели до "відродження" національної історії й історіографії. Цей процес характеризувався: "відкриттям" і включенням у науковий арсенал старих "забутих" та нових імен і сюжетів з історії історичної науки в Україні; неймовірною швидкістю в накопиченні історіографічної емпірики; оновленням інфраструктури історичної науки в цілому в Україні, що сприяло утвердженню спеціалізованих історіографічних структур — самостійних відділів в академічних інститутах, збільшенню кількості рад по захисту дисертації із спеціальності "Історіографія, джерелознавство і спеціальні історичні дисципліни"; постановці нових курсів з історіографії в університетах; розширенню історіографічної підготовки студентів в інших вузах країни та ін. "Пасив" у цьому процесі включає намічене певне порушення пропорцій між історіографічною проблематикою з вітчизняної і загальної історії як на дослідницькому, так і на дидактичному рівнях; зниження професійної планки історіографічних досліджень (що знаходить своє відображення в першу чергу в дисертаційних дослідженнях) і викладання історіографії у вузах.[6] Обмеження комунікативних зв'язків між спеціалістами в силу об'єктивних причин порушило природно-наукову циркуляцію ідей: минуле забуте або відкинуте, нове не завжди виявляється таким насправді. Зараз спостерігається "виток" позитивістсько-емпіричної позиції, яку зайняли чимало дослідників, а також досвід Заходу, запозичений "під кальку", навряд чи стануть "точками росту" національної історичної науки. Такі риси західної науки,

як "жорсткий" поділ на "теоретиків" і "практиків", "епістемологів" і "конкретиків" у реальній діяльності багатьох західних учених, вузька спеціалізація, відсутність системності в самій історіографічній підготовці, власні традиції наукової термінології і структури історіографічних досліджень та ін. — все це матеріал для аналізу, роздумів про те, що і в якій мірі прийнятно для нашої національної науки. В світлі нових відкритих горизонтів інтеграції в світовий історіографічний процесс, нам не тільки настійно необхідно скрупульозно вивчати "західну спадщину", але в той же час не варто недооцінювати власної значимості, власного "приданого". Однак, у зв'язку з цим перед нами зараз постало далеко не просте сформульоване в свій час запитання: "Від якої спадщини ми відмовляємося?". Від нашої відповіді залежить, чи повторимо ми сумну "історію зі спадщиною" радянсько-марксистської науки, чи зможемо вибратися з "блукання по колу"...

З 1980-х років у західній історіографії посилилася тенденція до нівелювання дисциплінарних рубежів. Утвердилися два образи науки: дисциплінарний і проблемний, з яких перший почав вважатись архаїчним. Багато хто заговорив про те, що дисциплінарна побудова науки — це минуле. Соціальна історія науки акцентувала увагу на аналізі "наукової молекули" — невеликій групі вчених. Популярна методика "case studies" сприяла розширенню ситуаційних досліджень.[7] Інтелектуальна історія (в рамках якої на Заході, як правило, розглядають проблеми історії історичної науки), здійснивши т.з. "лінгвістичний поворот" в історіографічній критиці, сконцентрувала увагу на історичному нарративі: зазнаючи великого впливу літературознавчих методик і по суті зливаючись з літературознавством, нова інтелектуальна історія, правомірно звеличивши проблему тексту разом з тим звернулася в більшій мірі до стилістики літературного дискурсу, і в

меншій — до ремесла історика. Своє завдання нові інтелектуальні історики бачать у тому, щоб показати читачу, як побудовано текст їх попередників, засновників "наукової" професійної історіографії і як будується їх власний текст. Створюючи, таким чином, "історичний нарратив про нарратив", вони не тільки стирають кордони "території історика", але максимально звужують дослідницьку проблематику, розчиняючи історичну науку в тексті. Закономірний і обов'язковий пошук смислу навряд чи з необхідністю вимагає підміняти багатогранну історію історичної науки — історію історіографічного процесу — історією смислу.[8] "Розчинення історичного дискурсу в літературному приховує в собі небезпеку втрати історією її специфічного предмета і характерних для неї методів аналізу і узагальнення, — пише А.Я.Гуревич, — ...творчість істориків має за мету відтворення образу існуючої колись дійсності",[9] в тому числі самої історичної науки. І скільки б образів цієї дійсності не було створено, їх багаточисельність свідчить не про неможливість наблизитися до об'єкта вивчення, а й про багатомірність цього об'єкта.

Два образи науки — дисциплінарний і проблемний — не альтернативні, але взаємодоповнюючі іпостасі науки. Її "передній край" завжди організований проблемно і часто дослідницька проблема лежить на перехрещенні проблемних полів різноманітних дисциплін, викликаючи до життя, тим самим, міждисциплінарні (або полідисциплінарні) методи вивчення проблеми. Дисциплінарна ж організація науки виступає як канал, який забезпечує соціалізацію досягнутих на когнитивному рівні результатів, перетворюючи їх у наукові і культурні зразки.

Таким чином, наукова дисципліна постає "як певна форма систематизації наукових знань, яка пов'язана з інституціоналізацією знань, з усвідомленням загальних

норм та ідеалів наукового дослідження, з формуванням наукового співтовариства, специфічного типу наукової літератури (оглядів і підручників), з певними формами комунікації між ученими, із створенням функціонально автономних організацій, відповідальних за освіту і підготовку кадрів".[10]

Неминуча фрагментарність на когнитивному рівні, "прориви" в галузі епістемологічної рефлексії повинні супроводжуватися "глибинним єднанням" того чи іншого співтовариства спеціалістів "на основі їх дисциплінарної спільності".[11] Підтримка цієї спільності в сфері історичного пізнання багато в чому залежить від спеціального аналізу історичної науки як "дисциплінарного сімейства", від аналізу кожного з його компонентів. Порівняльний аналіз конкретних параметрів дисциплінарної стадії в розвитку галузевих наук історичного профілю буде сприяти більш ясному баченню всього блоку історичних дисциплін, їх ієрархії в загальній системі історичної науки, подоланню "дисциплінарних бар'єрів" у науковій діяльності істориків, можливості прогнозування диференційно-інтеграційних процесів у розвитку історичних знань, пошуку різних варіантів міждисциплінарного синтезу в рамках поглибленої спеціалізації історичних досліджень. Історіографії як історії історичної науки в цьому випадку належить особливе місце, оскільки вона виступає не тільки як "засіб аналізу" дисциплінарної історії всього "сімейства", а й відіграє по відношенню до самої системи історичної науки "інтегруючу роль".[12] При цьому дисциплінарна історія самої історіографії, врахування її національно-регіональної специфіки допоможе виявити типологічну різноманітність дисциплінарних "образів" історії історичної науки в системі європейської і світової історіографічної традиції, дати основу не тільки для власної самоідентифікації, але й сприяти більш чіткому осмисленню блоку т.з. рефлексивних дисциплін, виробленню об'єктивних принципів

побудови класифікаційних схем наукових і учбових дисциплін. Перспективи розвитку історіографічної науки — не в дробленні цілісної дисципліни на галузі історіографічних знань (історія історичної науки, історія історичної думки, проблемна історіографія, культурологія історіографії та ін.), а в визначенні її "смислового ядра",[13] в усвідомленні широкого проблемного поля історіографічних досліджень, значного діапазону методів історіографічного аналізу, в розумінні рефлексивної домінанти історіографії, в позначенні її власної "території" — "території історіографічної науки".

---

[1] Див.: Historical Stadies in Physical Sciences.—N.Y.; L.,1969.—Vol.1. Functions and Uses of Disciplinary Historees.—Boston,1983; Мирский Э.М. Междисциплинарные исследования и дисциплинарная организация науки. —М., 1980; Сычева Л.С. Современные процессы формирования наук. Опыт эмпирического исследования.—Новосибирск, 1984; Дисциплинарность и взаимодействие наук.—М., 1986; Огурцов А.П. Дисциплинарная структура науки.—М., 1988; Жоль К.К., Сиволоб Ю.В. Информация, общественные науки, управление.—К., 1991 и др.

[2] Див.: Исторические дисциплины. Краткий библиографический справочник-указатель.—К., 1990; Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. Автореф.докт.дис.—К., 1996; Баженов Л.В. Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України (кінець XVIII—перші десятиріччя XX ст.). Автореф.докт.дис.—К., 1996; Гречило А.Б. Українська міська геральдика: тенденції розвитку. Автореф.канд.дис.—К., 1996; Чишко В.С. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія. Автореф.докт.дис.—К., 1997 і ін.

[3] Див.: Специальные исторические дисциплины.—К., 1992.—С.132—134.

[4] Див.: Історіографія як наука та учбова дисципліна: матеріали "круглого столу" // Українська історична наука

на порозі XXI століття. Харківський історіографічний збірник. – Випуск 2. – Харків, 1997. – С.163 – 188.

[5] Вернадский В.И. Мысли о современном значении истории знаний // Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки. – М., 1981. – С.242.

[6] Див.: Таран Л. Пока история не станет наукой... // Зеркало недели. – 1998. – № 8(177). – 21 – 27 февр. – С.12.

[7] Див.: Философия и методология науки. – М., 1996. – С. 414 – 425; Mulkay M., Gilbert G.N. Accounting for erorr // Sociology. – 1982.Vol.16. – № 2. – P. 165 – 183; Whitley R.D. From the sociology of scientific communities to the study of scientists' negotiations and beyond // Soc. Sci. Inform. – 1983. – Vol. 22. – № 4/5. – P. 681 – 720 и др.

[8] Див.: Вжозек В. Историография как игра метафор: судьбы "новой исторической науки" // Одиссей. Человек в Истории. 1991. – М., 1991. – С.60 – 74; Зверева Г.И. Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории // Одиссей. Ремесло историка на исходе XX в. 1996. – С.11 – 24; Гуревич А.Я. "Территория историка" // Там само. – С. 25 – 109.

[9] Гуревич А.Я. Вказана праця. – С. 87.

[10] Огурцов А.П. Вказана праця. – С. 244.

[11] Див.: Эмар М. Профессия и призвание историка (современные подходы) // Философская и социологическая мысль. – 1995. – № 5 – 6. – С. 83.

[12] Див.: Старостин Б.А. Становление историографии как науки (от возникновения до XVIII в.). – М., 1990. – С. 16 – 17; Колесник И.И. Историографическая мысль в России: от Татищева до Карамзина. – Днепропетровск, 1993. – С. 37 – 38.

[13] Див.: Колесник И.И. Философия и культурология: пути обновления историографии // Россия в XX веке: Судьбы исторической науки. – М., 1996. – С. 592 – 601.